

การพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นโดยกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการ
แบบมีส่วนร่วม กรณีศึกษาป่าสาธารณะหนองตะแบก
อำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

THE DEVELOPMENT OF LEARNING COMMUNITY RESOURCE BY
PARTICIPATORY ACTION RESEARCH: A CASE STUDY, NONG TA
BAK FOREST, AMPUR KONSAN, CHAIYAPHUM PROVINCE

มนวรรณ บุญศรี (Monwan Boonsri) *

ดร.คองศักดิ์ ธาตุทอง (Dr.Kongsak Thattong) **

บทคัดย่อ

การวิจัยในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม 2) เพื่อศึกษาความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาใช้กับสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรรท้องถิ่น แบ่งการวิจัยออกเป็น 2 ระยะ ระยะแรกเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) (Kemmiss and Mc Taggart, 1988) เครื่องมือที่ใช้ได้แก่ ผู้วิจัย 1 คน และผู้ร่วมวิจัย 25 คน และแผนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ระยะที่สองเป็นการวิจัยที่ยังไม่เข้าขั้นการทดลอง (Pre-Experimental Design) ทำการทดลองเพียงกลุ่มเดียว และทดสอบหลังจัดกิจกรรมการเรียนรู้ (One-Group Posttest Design) เครื่องมือที่ใช้ได้แก่ แผนการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนหน่วยการเรียนรู้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง แบบวัดความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้ในชีวิตประจำวัน และแบบบันทึกการสนทนาลงหลังการเรียนรู้ กลุ่มเป้าหมาย 25 คน วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้ค่าความถี่และค่าร้อยละ

ผลการศึกษาระยะแรกพบว่า การใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในการพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ ทำให้ได้แหล่งเรียนรู้ “สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรรท้องถิ่น” ที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน เป็นไปตามความต้องการของผู้ร่วมพัฒนา และได้คู่มือศึกษาพืชและสมุนไพรรในสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรรท้องถิ่น

คำสำคัญ: แหล่งเรียนรู้ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ป่าสาธารณะ

Keywords: learning resource, participatory action research, public forest

* นักศึกษาหลักสูตรศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสิ่งแวดล้อมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (วิทยานิพนธ์ได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย และความเห็นในรายงานผลการวิจัยเป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

** รองศาสตราจารย์ สาขาวิชาสิ่งแวดล้อมศึกษา คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ผลการศึกษาวิจัยระยะที่สองพบว่า 1) นักเรียนร้อยละ 60 มีความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับสถานการณ์ที่สร้างขึ้น อยู่ในระดับมาก และร้อยละ 40 มีความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับสถานการณ์ที่สร้างขึ้น อยู่ในระดับปานกลาง 2) นักเรียนกลุ่มเป้าหมายมีความเห็นว่า แหล่งเรียนรู้ "สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น" ช่วยให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจในระบบนิเวศป่าไม้ มีความรู้เกี่ยวกับพืชและสมุนไพรเพิ่มขึ้น เข้าใจวิธีการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืนมากขึ้น

ABSTRACT

The objectives of this research were: 1) to develop Nong Ta Bak Forest as a learning community resource by Participatory Action Research, and 2) to study capacity in applying the Philosophy of Sufficiency Economy with local herb biological farm. There were 2 stages of research methodology: The First Stage, Participatory Action Research (PAR), the instrument included: one researcher, 25 co-researchers, and Participatory Action Research Plans. The Second Stage, Pre-Experimental Design (One-Group Posttest Design). Target consisted 25 students from Youth Environmental Club. The instruments including student-development activity plans, the ability test in applying the philosophy of Sufficiency Economy in daily life, and the conversation record form after learning. The data were analyzed by frequency and percentage.

The results of First Stage, revealed that the developing of Nong Ta Bak Forest as a "Local herb biological learning resource" according to Participatory Action Research. The outcome was congruent with community context as the desire of participants and a study guide of plant and herb in Local Herb Biological Garden.

The Second Stage, found that 1) sixty percent of students showed their capacity in applying Sufficiency Economy according to constructed situation in "High" level, and forty percent of them showed their capacity in applying the Philosophy of Sufficiency Economy according to constructed situation in "Moderate" level, and 2) The target group students viewed that the learning resource "Local Herb Biological Garden" helped them understand the forest ecological system, improve knowledge of plant and herb, and understand conservation and sustainable use of forest better.

1. บทนำ

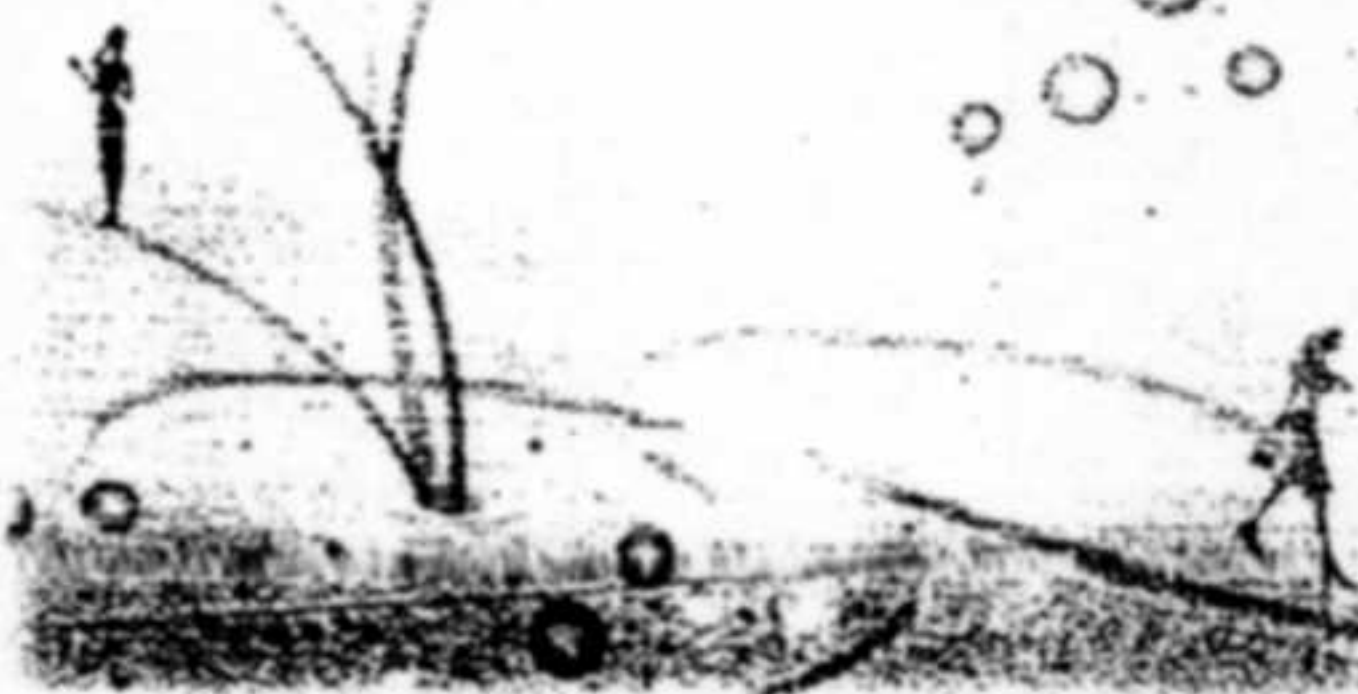
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ป่าสาธารณะหรือป่าชุมชน เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของผู้คนที่อยู่รอบป่า เพราะเป็นแหล่งของไม้ใช้สอย แหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้าน ปัญหาป่าถูกทำลายและมีสภาพเสื่อมโทรมเกิดขึ้นทั่วประเทศ อันเนื่องมาจากความไม่เข้าใจและไม่เห็นความสำคัญของผลกระทบเมื่อป่าถูกทำลาย อีกประการหนึ่ง อาจเกิดจากความรู้สึกที่ว่าป่าสาธารณะเป็นของส่วนรวม ใครจะใช้ประโยชน์อย่างใดก็ได้ จึงไม่มีความตระหนักในความเป็นเจ้าของร่วมกัน เมื่อคนหนึ่งใช้ประโยชน์ได้ตนเองก็ย่อมใช้ประโยชน์ได้เช่นเดียวกัน แนวความคิดนี้เองที่ทำให้ป่าสาธารณะเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็วโดยขาดการดูแลและการบริหารจัดการอย่างเป็นเอกภาพของคนในชุมชน

ป่าสาธารณะหนองตะแบก อำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ เป็นอีกแห่งหนึ่งที่ประสบปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยได้ร่วมกับผู้นำชุมชนและชาวบ้านสำรวจสภาพป่าสาธารณะหนองตะแบก พบว่าป่าหนองตะแบกเดิมมีพื้นที่ประมาณ 563 ไร่เศษ เป็นป่าเบญจพรรณผลสมป่าเต็งรัง ชาวบ้านรुक้าพื้นที่เพื่อปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง ทำให้ปัจจุบันเหลือพื้นที่ที่เป็นป่าอยู่เพียงประมาณ 297 ไร่เศษ และจากการสัมภาษณ์และสนทนากับกลุ่มผู้นำชุมชน ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้านน้ำพุหินลาด บ้านห้วยโห้ บ้านห้วยแล้ง บ้านท่าเรียมย์ กำนันตำบลทุ่งนาเลา กำนันตำบลทุ่งพระรองนายกองค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งนาเลา องค์การบริหารส่วนตำบลทุ่งพระ และตัวแทนจากเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง ทำให้ทราบว่า ป่าดังกล่าวมีความสำคัญกับวิถีชีวิตของชาวบ้านที่อยู่รอบๆ ปามาตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ.2519 เจ็บป่วยเล็กน้อยๆ ก็เข้าป่าหาสมุนไพรมาปรุงรักษา เก็บเห็ด

หน่อไม้ และผักต่างๆ มาปรุงเป็นอาหาร การสร้างกระท่อม คอกสัตว์ หรือต่อเติมซ่อมแซมบ้านอยู่อาศัย แม้แต่ไม้ฟืน ก็เข้าไปตัดฟันไม้ในป่านี้มาใช้ จึงนับว่าป่าหนองตะแบกมีความผูกพันและจำเป็นกับชาวบ้านมาก แต่ปัจจุบันต้นไม้จำพวกไม้มีค่า ไม้แดง ไม้ประดู่ต้นใหญ่ ถูกตัดฟันไปจนหมด รวมไปถึงการเก็บหากล้วยไม้ต่างๆ ไปขาย การกระทำโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์เหล่านี้ ได้ทำให้ทรัพยากรป่าไม้ที่มีอยู่ถูกทำลายลงอย่างมาก

จากการสนทนาและสัมภาษณ์ในครั้งนี้ ผู้นำชุมชนมีความเห็นว่าควรมีการพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น โดยให้ชาวบ้าน สถานศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบล และเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการ เพื่อสร้างเสริมความรู้ความเข้าใจในการใช้ประโยชน์ป่าสาธารณะแก่ชุมชนและเยาวชนให้เกิดความตระหนักในคุณค่าทรัพยากรป่าไม้ ผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงแนวคิดจากการใช้ประโยชน์จากป่าเพียงอย่างเดียวไปเป็นการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ควบคู่กันไป ปลูกฝังค่านิยมด้านการผลิตและการบริโภคที่นำไปสู่การใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ประหยัด คุ่มค่า สอดคล้องกับศักยภาพของชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ และอีกประการหนึ่ง ในส่วนของการจัดการเรียนรู้ที่เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของสถานศึกษาในระดับต่างๆ ของชุมชน ก็ยังขาดแหล่งเรียนรู้ที่สอดคล้องกับสภาพหรือบริบทของชุมชน ดังนั้น หากมีการจัดการให้ป่าสาธารณะดังกล่าวเป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นได้ จะทำให้ชุมชนและเยาวชนมีความรู้และเข้าใจในเรื่องของทรัพยากรป่าไม้ มีการจัดระบบการจัดการป่าอย่างมีส่วนร่วม มีแหล่งเรียนรู้จริงและปฏิบัติได้จริง ซึ่งจะทำให้เยาวชนเกิดความรักและหวงแหนในผืนป่าของชุมชน เกิดความตระหนักและเห็นคุณค่า

ของป่าไม้ เกิดจิตสำนึกที่จะอนุรักษ์ป่าพร้อมกับการใช้ประโยชน์ควบคู่กันไป นอกจากนี้ยังทำให้มีพื้นที่ป่าเพิ่มขึ้นหรืออย่างน้อยก็ไม่ลดลง ช่วยลดภาวะโลกร้อน อีกทั้งเมื่อป่าฟื้นฟูจะช่วยทำให้พื้นที่ป่าต้นน้ำอุดมสมบูรณ์ขึ้นและเป็นการเพิ่มแหล่งอาหารสมุนไพร รักษาโรค และไม้ใช้สอยของชุมชน เกิดการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้บริโภคและการผลิตที่ไม่ทำลาย แต่สนับสนุนให้เกิดการอนุรักษ์และฟื้นฟูเพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมคงความสมบูรณ์ สามารถเอื้ออำนวยต่อการพัฒนาเศรษฐกิจและคุณภาพชีวิตที่ดีของคนในชุมชน ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลกาภิวัตน์ได้อย่างพอเพียงและยั่งยืน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาเพื่อตอบคำถามการวิจัยดังนี้

- 1) การใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ในการพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น จะได้ผลอย่างไร
- 2) ความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของนักเรียน ที่เกิดขึ้นจากการใช้แหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นจะเป็นอย่างไร

2. วัตถุประสงค์การศึกษา

2.1 เพื่อพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

2.2 เพื่อศึกษาความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของนักเรียนหลังจากการจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้กับแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น

3. นิยามศัพท์เฉพาะ

3.1 แหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น หมายถึง พื้นที่ป่าสาธารณะหนองตะแบกบางส่วนที่ได้รับ

การพัฒนาให้เป็น “สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น” เพื่อให้นักเรียนหรือผู้สนใจศึกษาค้นคว้าและเรียนรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศป่าไม้ สมุนไพร พืชอาหารในท้องถิ่น และการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์กับการอนุรักษ์ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

3.2 ความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง หมายถึง ระดับความสามารถในการนำปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง (สามห่วงสองเงื่อนไข) ไปเชื่อมโยงกับสถานการณ์สมมติที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น 3 สถานการณ์ สถานการณ์ละ 5 คะแนน รวมเป็น 15 คะแนน โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ คะแนนระหว่าง 11-15 คะแนน หมายถึงมีความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง อยู่ในระดับ “มาก” คะแนนระหว่าง 6-10 คะแนน หมายถึงมีความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง อยู่ในระดับ “ปานกลาง” คะแนนระหว่าง 1-5 คะแนน หมายถึงมีความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง อยู่ในระดับ “น้อย”

4. วิธีดำเนินการวิจัย

การดำเนินการวิจัยออกเป็น 2 ระยะ ดังนี้

ระยะที่ 1 การพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ท้องถิ่น มีระเบียบวิธีวิจัยเป็นแบบวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) มีกระบวนการดังต่อไปนี้

1) คัดเลือกชุมชนและเข้าสู่ชุมชน ด้วยการสำรวจและศึกษาชุมชนเพื่อให้ทราบถึงข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน ปัญหาที่ประสบอยู่ ความต้องการแก้ปัญหาและพัฒนา ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการวิจัย

2) สร้างความสัมพันธ์กับชุมชน เพื่อให้เกิดความคุ้นเคย และให้ชาวบ้านรู้สึกว่าการวิจัยเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและพร้อมจะให้ความร่วมมือในการดำเนิน

การต่างๆ

3) กำหนดแผนงาน/โครงการ และการจัดการ เพื่อให้ชาวบ้านและผู้เกี่ยวข้องได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็น หลอมรวมแนวคิดในการแก้ปัญหาและพัฒนาการจัดการ งบประมาณ และบุคลากร เป็นต้น

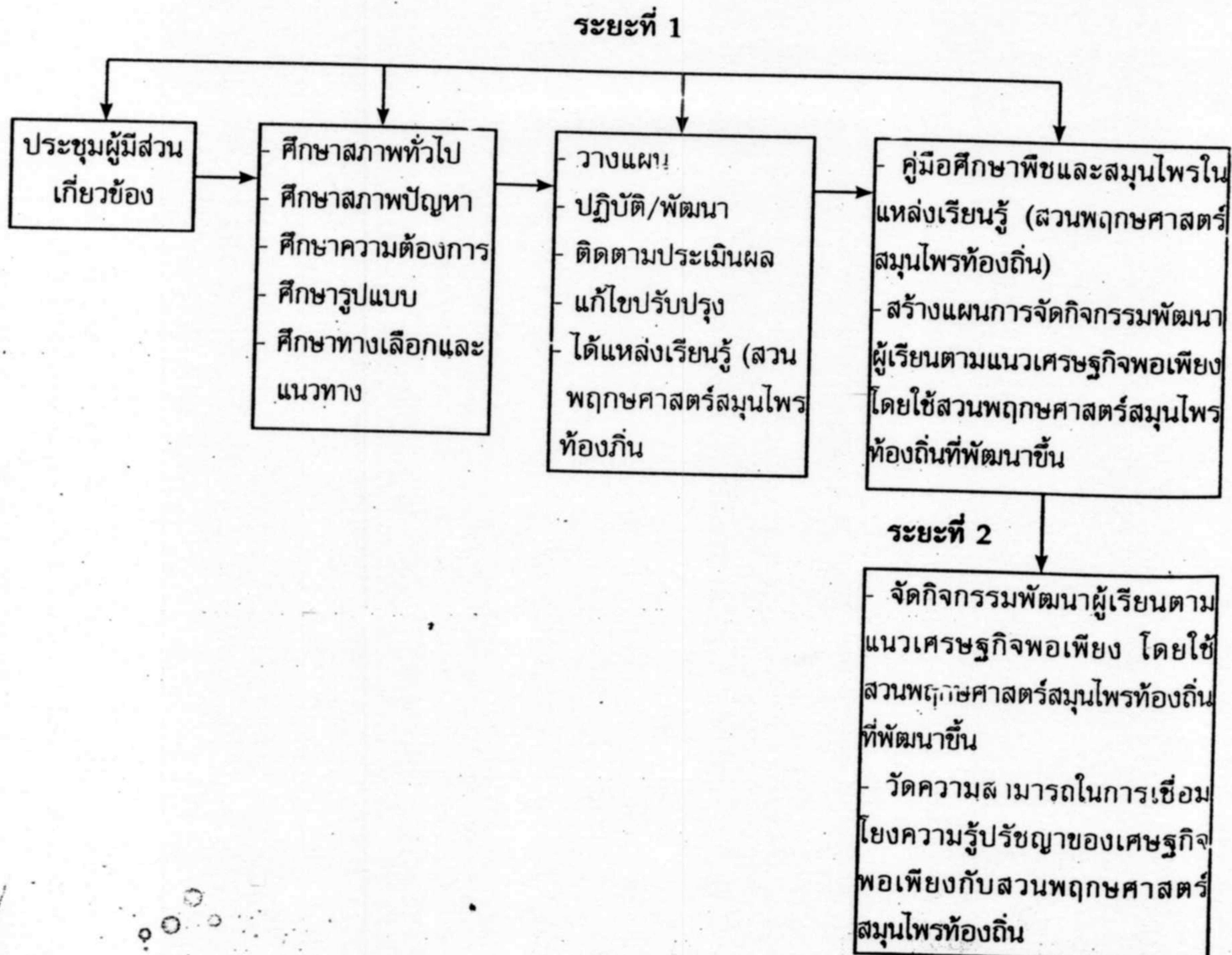
4) นำแผนไปปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย และวัตถุประสงค์ที่วางแผนไว้

5) ติดตามและประเมินผลโครงการเพื่อให้ทราบผลที่เกิดจากการปฏิบัติว่าเป็นไปตามที่วางแผนไว้หรือไม่ จะมีการปรับ แก้ไข หรือเพิ่มเติมอย่างไร

6) ร่วมรับผล เมื่อสิ้นสุดแผนงาน จากนั้น ร่วมกันปรับปรุงและพัฒนาให้ดีขึ้นต่อไป

ระยะที่ 2 การศึกษาความสามารถ ในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมา ใช้กับแหล่งเรียนรู้ รูปแบบการวิจัย เป็นการวิจัย แบบที่ยังไม่เข้าขั้นการทดลอง (Pre-Experimental Design) ทำการทดลองเพียงกลุ่มเดียว และทดสอบ หลังจัดกิจกรรมการเรียนรู้ (One Group Posttest Design)

แผนภูมิรูปแบบวิธีดำเนินการวิจัยทั้งสองระยะ เป็นดังต่อไปนี้

5. ขอบเขตการวิจัย

1) **พื้นที่ศึกษา** คือ ป่าสาธารณะหนองตะแบก เป็นพื้นที่ในเขตหมู่บ้านน้ำพุหินลาด ตำบลทุ่งนาเลา อำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ

2) **กลุ่มเป้าหมาย** แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มตามบริบทของวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

2.1) **กลุ่มเป้าหมายของการดำเนินการวิจัยระยะที่ 1** ได้แก่ ตัวแทนชาวบ้านน้ำพุหินลาดจำนวน 16 คน (มาจากการเลือกของชาวบ้าน) ครูโรงเรียนคอนสารวิทยาคม จำนวน 3 คน นักเรียนโรงเรียนคอนสารวิทยาคม จำนวน 5 คน ผู้บริหารโรงเรียนบ้านน้ำพุหินลาด จำนวน 1 คน (มาจากความสมัครใจเข้าร่วม) รวมทั้งสิ้น 25 คน และจะเรียกกลุ่มนี้ว่า "ผู้ร่วมวิจัย"

2.2) **กลุ่มเป้าหมายของการดำเนินการวิจัยระยะที่ 2** ได้แก่ นักเรียนชุมนุมยุวชนรักษ์สิ่งแวดล้อมและนักเรียนอาสาสมัครโรงเรียนคอนสารวิทยาคม อำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ จำนวน 25 คน

3) ตัวแปรที่ใช้ศึกษา

3.1) **ตัวแปรที่ใช้ศึกษาในการวิจัยระยะที่ 1** ได้แก่ ผลการพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

3.2) **ตัวแปรที่ใช้ศึกษาในการวิจัยระยะที่ 2** ได้แก่ ผลการวัดความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของนักเรียนกับสถานการณ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น หลังจากนำแผนการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน หน่วยการเรียนรู้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง มาจัดกิจกรรมการเรียนรู้โดยใช้กับสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น

6. ขั้นตอนการวิจัยและเก็บรวบรวมข้อมูล

1) **การดำเนินการวิจัยระยะที่ 1** การพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ท้องถิ่น

เครื่องมือที่ใช้ได้แก่ แผนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ผู้ร่วมวิจัย (ผู้ร่วมพัฒนา) ตัวผู้วิจัย และเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ บันทึกการสัมภาษณ์ บันทึกการสำรวจ บันทึกการสนทนา และบันทึกการประชุม

ระยะนี้ เป็นการพัฒนาป่าสาธารณะหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ โดยการรวบรวมข้อมูลพื้นฐานทั่วไปของชุมชนและป่าหนองตะแบก แนวความคิดของชาวบ้านและผู้นำชุมชน แนวความคิดของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ตลอดจนการวางแผนและดำเนินการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ จนได้แหล่งเรียนรู้ท้องถิ่น (สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น) และคู่มือศึกษาพืชและสมุนไพรในแหล่งเรียนรู้ พอสรุปผลการดำเนินการได้ดังนี้

1.1) **รวบรวมข้อมูลทั่วไปของบ้านน้ำพุหินลาด** โดยการสนทนาและสัมภาษณ์กับชาวบ้านและผู้นำชุมชน เพื่อให้ทราบถึงความเป็นมาและสภาพแวดล้อมของหมู่บ้าน การประกอบอาชีพ การรวมกลุ่มหรือองค์กร ทรัพยากรธรรมชาติของหมู่บ้าน การใช้ประโยชน์จากป่าหนองตะแบกตลอดจนแนวคิดในการจัดการและอนุรักษ์ป่าหนองตะแบก

1.2) **รวบรวมข้อมูลทั่วไปของป่าหนองตะแบก** โดยการสำรวจเพื่อให้ทราบแนวเขตและสภาพป่าโดยทั่วไป ตลอดจนสนทนาและสัมภาษณ์กลุ่มผู้นำชุมชนจากหลายหมู่บ้าน ตัวแทนจากองค์กรภาครัฐ และองค์กรท้องถิ่น เพื่อให้ทราบถึงลักษณะการรุกกล้าพื้นที่ป่าและลักษณะการใช้ประโยชน์จากป่าของชาวบ้าน

3) รวบรวมแนวคิดของครูและนักเรียน ที่เกี่ยวกับแหล่งเรียนรู้ โดยการประชุมเพื่อระดมความคิดเห็นในการพัฒนาป่าหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ รูปแบบของแหล่งเรียนรู้ ตลอดจนแนวทางในการใช้และดูแลแหล่งเรียนรู้

4) สรุปข้อมูลเบื้องต้นเพื่อพัฒนาแหล่งเรียนรู้ โดยการจัดกิจกรรมเวทีชาวบ้าน เพื่อระดมแนวคิด การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การคัดเลือกตัวแทน ในการวางแผนและปฏิบัติ หารูปแบบและแนวทาง ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ ตลอดจนแนวทางในการจัดการและอนุรักษ์ป่าหนองตะแบก

5) พัฒนาป่าหนองตะแบกให้เป็นแหล่งเรียนรู้ หลังจากได้ข้อสรุปจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องแล้ว ได้ตัวแทนและอาสาสมัครเข้าร่วมพัฒนาแหล่งเรียนรู้ ผลการดำเนินการตามแผนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ทำให้ได้ “สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น” ที่มีองค์ประกอบเหมาะสมต่อการเรียนรู้ ของนักเรียนและผู้สนใจ ตลอดจนได้คู่มือในการศึกษาพืชและสมุนไพรในสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น ดังกล่าว

2) การดำเนินการวิจัยระยะที่ 2 การศึกษาความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

เครื่องมือวิจัยระยะนี้ได้แก่แผนการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนหน่วยการเรียนรู้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง จำนวน 4 แผนการเรียนรู้ แบบบันทึกการสนทนาหลังการเรียนรู้ และแบบวัดความสามารถในการเชื่อมโยงความรู้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นสถานการณ์สมมติเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่าสาธารณะหนองตะแบก 3 สถานการณ์ เพื่อวัดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการ “สามห่วงสองเงื่อนไข” ได้แก่ความพอประมาณ ความมีเหตุผล การมีภูมิคุ้มกันมีความรู้ และมีคุณธรรม โดยดูความสอดคล้องในเชื่อมโยงสถานการณ์ที่สมมติ

ขึ้นกับหลัก “สามห่วงสองเงื่อนไข” โดยแบ่งระดับความสามารถในการเชื่อมโยง เป็น 3 ระดับ คือ ระดับมาก ระดับปานกลาง และระดับน้อย

การศึกษาความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับสถานการณ์ที่สร้างขึ้น ของนักเรียนชุมนุมยุวชนรักษาสีงแวดล้อม และนักเรียนอาสาสมัครโรงเรียนคอนสารวิทยาคม อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ จำนวน 25 คน หลังจากผ่านการทำกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนตามแผนการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน หน่วยการเรียนรู้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยใช้สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่นเป็นแหล่งเรียนรู้ จำนวน 4 แผน รวมเวลา 7 ชั่วโมง แผนกิจกรรมที่ 1 เป็นการเรียนรู้เรื่องเศรษฐกิจพอเพียง แผนกิจกรรมที่ 2 เป็นการเรียนรู้เรื่องสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น (ป่าสาธารณะหนองตะแบก) แผนกิจกรรมที่ 3 เป็นการเรียนรู้เรื่องเทคนิคการสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับ สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น (ป่าสาธารณะหนองตะแบก) และแผนกิจกรรมที่ 4 เป็นการทัศนศึกษาสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่นร่วมกับชาวบ้านน้ำพุหินลาด ซึ่งเป็นผู้ร่วมพัฒนาแหล่งเรียนรู้ จำนวน 12 คน ในลักษณะการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ หลังจากทำกิจกรรมทุกอย่างเสร็จ นักเรียนทำแบบวัดความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น (แบบวัดเป็นแบบสถานการณ์ให้ผู้เรียนตอบคำถามจำนวน 3 สถานการณ์) ๕

7. การวิเคราะห์ข้อมูล

1) การวิเคราะห์ข้อมูลในระยะที่ 1 กระทำไปพร้อมกับการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยนำข้อมูลที่ได้จากการสนทนา สัมภาษณ์ ประชุมกลุ่ม เวทีชาวบ้าน ตลอดจนการสำรวจ การวิเคราะห์เชิงพรรณนาตามปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริง โดยชาวบ้าน ผู้นำชุมชน ครู และองค์กรที่เข้าร่วมดำเนินการร่วมแสดงความคิดเห็นกับข้อมูลและผลที่ได้รับ ด้วยการวิเคราะห์แบบอุปนัยและการวิเคราะห์โดยการจำแนกข้อมูลแบบไม่ใช่ทฤษฎี เนื่องจากข้อมูลที่ได้เป็นข้อมูลที่มาจากความนึกคิดของชาวบ้าน จากประสบการณ์ในการดำรงชีวิตของเขาเอง ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้มาปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษาในการจำแนกข้อมูล และการวิเคราะห์เปรียบเทียบเหตุการณ์ปัจจุบันกับเหตุการณ์ในอดีตเพื่อนำข้อมูลไปประกอบในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้

2) การวิเคราะห์ข้อมูลในระยะที่ 2 วิเคราะห์จากคะแนนของนักเรียนในการทำแบบวัดความสามารถในการเชื่อมโยงความรู้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงกับสถานการณ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น 3 สถานการณ์ ในแต่ละสถานการณ์มีคำถาม 5 ข้อๆ ละ 1 คะแนน รวม 5 คะแนน เพื่อวัดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการ “สามห่วงสองเงื่อนไข” ได้แก่ (1) ความพอประมาณ (2) ความมีเหตุผล (3) การมีภูมิคุ้มกัน (4) มีความรู้ และ (5) มีคุณธรรม โดยจะต้องเชื่อมโยงให้ได้ว่าสถานการณ์ที่สมมติขึ้นนั้นนักเรียนจะเชื่อมโยงหลัก “สามห่วงสองเงื่อนไข” ได้สอดคล้องเพียงใด

8. ผลการวิจัย

1) ผลการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ แหล่งเรียนรู้ที่พัฒนาขึ้นมีชื่อว่า สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น เป็นสวนพฤกษศาสตร์ธรรมชาติ โดยได้กำหนดขอบเขตสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น มีเนื้อที่ 50 ไร่เศษ ใช้เสาปูนขนาดยาว 1 เมตร ปัก

เป็นแนวเขตโดยรอบ มีป้ายชื่อสถานที่ชัดเจน มีป้ายนิเทศเพื่อชี้แจงข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับป่าสาธารณะหนองตะแบก ความเป็นมาของสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น รวมไปถึงวิธีการใช้อย่างชัดเจน การเข้าถึงแหล่งเรียนรู้ สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น มีระยะทางจากโรงเรียนคอนสารวิทยาคม ไปถึงแหล่งเรียนรู้ประมาณ 4 กิโลเมตร และถ้าเริ่มต้นจากโรงเรียนบ้านน้ำพุหินลาดจะมีระยะทางประมาณ 3 กิโลเมตร เส้นทางเดินศึกษาในสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรท้องถิ่น แบ่งออกเป็น 2 เส้นทาง พร้อมกับเส้นรอบแหล่งเรียนรู้ ต้นไม้ตามเส้นทางเดินศึกษาจะมีป้ายสื่อความหมายติดไว้ ข้อมูลในป้ายจะระบุถึงชื่อท้องถิ่น ชื่ออื่น ชื่อวงศ์ และชื่อทางพฤกษศาสตร์ และหากต้นไม้มีสรรพคุณเป็นสมุนไพร ป้ายจะระบุว่าเป็นสมุนไพร ซึ่งแต่ละเส้นทางได้กำหนดจุดศึกษารวม 5 จุด ได้แก่ เถาวัลย์ยักษ์ สารพัดยา พืชริมห้วย เอื้องดิน และกุหลาบพวง ใช้เวลาในการเดินศึกษาประมาณ 1.30 ชั่วโมง

ปัจจัยที่ส่งเสริมให้การพัฒนาแหล่งเรียนรู้ประสบความสำเร็จ ได้แก่

1.1) ผู้วิจัยเป็นครูในท้องถิ่น บุตรหลานของชาวบ้านน้ำพุหินลาดส่วนใหญ่ก็เป็นนักเรียนในโรงเรียนที่ผู้วิจัยสอนอยู่ ทำให้เกิดความน่าเชื่อถือและเกิดความเชื่อมั่นในกิจกรรมที่จะกระทำร่วมกันอีกทั้งผู้วิจัยมีความเป็นกันเองกับชาวบ้าน เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ กับชาวบ้านเกือบทุกครั้ง จึงทำให้เกิดความคุ้นเคยและง่ายต่อการติดต่อประสานงานกับชาวบ้านและองค์กรที่เกี่ยวข้อง

1.2) ชุมชน จากการได้สนทนากลุ่มกับชาวบ้าน ทำให้เห็นว่าชาวบ้านส่วนใหญ่ตระหนักในผลกระทบที่จะเกิดขึ้นหากป่าสาธารณะหนองตะแบกถูกใช้ประโยชน์จนเสื่อมโทรม เพียงแต่ยังขาด “ผู้นำ” และ “การส่งเสริมสนับสนุน” ดังนั้น เมื่อผู้วิจัยจัดกิจกรรมเวทีชาวบ้านเพื่อระดมสมองแลกเปลี่ยน

เปลี่ยนความคิด จึงทำให้ชาวบ้านได้รับรู้สภาพและปัญหาของป่า ได้ร่วมตัดสินใจที่จะ “พัฒนา” หรือ “ไม่พัฒนา” กระตุ้นให้ชาวบ้านตื่นตัวในความเป็นเจ้าของพื้นที่ “ป่าสาธารณะหนองตะแบก” ความร่วมมือจึงเกิดขึ้น

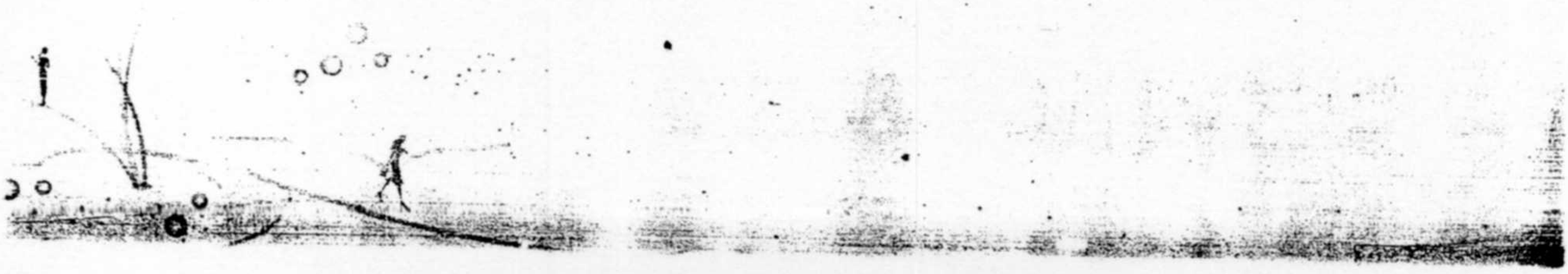
1.3) โรงเรียน คือ ความร่วมมือของผู้บริหารโรงเรียนคอนสารวิทยาคมและผู้บริหารโรงเรียนบ้านน้ำพุหินลาด ที่เห็นความสำคัญในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ ให้การส่งเสริมให้ครูและนักเรียนเข้าร่วมวิจัย ด้วยความสมัครใจ ทำให้การพัฒนามีเป้าหมายว่าจะพัฒนาให้เป็นแหล่งเรียนรู้ในลักษณะใดสอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียนและผู้สอนได้อย่างไร แหล่งเรียนรู้ในรูปแบบ “สวนพฤกษศาสตร์” ธรรมชาติจึงเกิดขึ้น

1.4) การสนับสนุนจากภายนอก ได้แก่ ความร่วมมือจากองค์กรภาครัฐ คือ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าผาผึ้ง ในการสนับสนุนเจ้าหน้าที่นำทาง การหาพื้นที่แหล่งเรียนรู้ด้วยเครื่องมือ GPS และวิทยากรให้ความรู้แก่นักเรียนและชาวบ้าน ตลอดจนการส่งเสริมสนับสนุนด้านงบประมาณจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี ส่งผลให้ชาวบ้านและผู้ร่วมพัฒนาเกิดความภาคภูมิใจในการพัฒนา

จะเห็นได้ว่า การเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการพัฒนาจนกระทั่ง

แหล่งเรียนรู้พัฒนาจนเป็นสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพร ทำให้ชาวบ้านเห็นคุณค่าในตนเองประกอบกับมีนักเรียนจากโรงเรียนในชุมชน และโรงเรียนจากท้องถิ่นอื่นมาศึกษาเรียนรู้ยังสวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรแห่งนี้ และการที่ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการให้ความรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับนักเรียน ยิ่งทำให้ชาวบ้านเกิดความภูมิใจและเห็นคุณค่าของป่าสาธารณะหนองตะแบกเกิดความรู้สึกถึงการเป็นเจ้าของร่วมกัน และเข้าใจว่าการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างพอประมาณเพื่อให้เกิดความยั่งยืนนั้นจะต้องทำอย่างไร นอกจากนี้ยังช่วยให้ชาวบ้านได้รับความรู้เพิ่มเติมในเชิงวิชาการ เกิดทักษะในการทำงานร่วมกันเป็นทีมเข้าใจแนวทางในการจัดการป่าเพื่อการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ ซึ่งจะนำไปสู่การจัดการร่วมกับหมู่บ้านอื่นๆ ที่ใช้ประโยชน์จากป่าร่วมกัน ผลที่เกิดขึ้นเหล่านี้สอดคล้องกับงานวิจัยของสุวิภา ไพรีพินาศ (2546) ที่ได้ใช้กระบวนการ PAR ในการจัดการป่าชุมชนตำบลนาบอน อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ และสอดคล้องกับงานวิจัยของจุฑารัตน์ พาพันธ์ และคณะ (2549) ที่ได้ใช้กระบวนการ PAR ในการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทางด้านสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

2) ผลการวัดความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ระดับความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับสถานการณ์ที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น สรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ช่วงคะแนน (1-15)	จำนวนนักเรียน (คน)	ระดับความสามารถในการเชื่อมโยง	คิดเป็นร้อยละ
11 - 15	15	มาก	60
6 - 10	10	ปานกลาง	40
1 - 5	0	น้อย	0

จากตารางจะเห็นว่า นักเรียนกลุ่มเป้าหมาย 25 คน เมื่อแบ่งกลุ่มระดับความสามารถในการเชื่อมโยง พบว่าจำนวนร้อยละ 60 ของนักเรียนทั้งหมดมีความสามารถในการเชื่อมโยงอยู่ในระดับ “มาก” อีกร้อยละ 40 ที่เหลือมีความสามารถในการเชื่อมโยงอยู่ในระดับ “ปานกลาง” สาเหตุที่นักเรียนกลุ่มเป้าหมายมีความสามารถในการเชื่อมโยง เพียงร้อยละ 60 อาจเนื่องมาจากเวลาในการจัดการจัดการเรียนรู้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมีเวลาค่อนข้างจำกัด เนื่องจากใกล้หมดภาคการศึกษา และในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ภาคทฤษฎีไม่ได้มีการทดสอบความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงก่อนที่จะออกไปทำกิจกรรมสำรวจภาคสนามจึงอาจส่งผลให้นักเรียนมีความสามารถในการเชื่อมโยงน้อยอย่างไรก็ตาม ผลจากการสนทนากลุ่มกับนักเรียนกลุ่มเป้าหมายหลังจากสิ้นสุดกิจกรรมนักเรียนเห็นว่า แหล่งเรียนรู้ “สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรรองถิ่น” ที่พัฒนาขึ้น ช่วยให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพืชและสมุนไพรมากขึ้นเข้าใจถึงระบบนิเวศป่าไม้ที่มีการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เห็นความสำคัญของป่าสาธารณะหนองตะแบก รู้ว่าชาวบ้านมีความจำเป็นต้องใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการดำรงชีวิตและขณะเดียวกันต้องใช้อย่างพอประมาณไม่เห็นแก่ตัวเพื่อให้ป่าคงความสมบูรณ์ตลอดไป ซึ่งผลที่เกิดขึ้นนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของนางลักษณ์ รักเล่ง และคณะ (2549) ที่ได้ทดลองใช้แหล่งเรียนรู้ป่าชุมชนเขาหัวช้างตำบลตะโหนด จังหวัดพัทลุง กับนักเรียนจำนวน 36 คน

ที่พบว่าแหล่งเรียนรู้ที่พัฒนาขึ้นช่วยให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจและเจตคติที่ดีเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และช่วยให้เรียนรู้ได้มากขึ้น

นอกจากความรู้ความเข้าใจที่เกิดขึ้นกับนักเรียนกลุ่มเป้าหมายแล้ว ผลจากการสนทนาอย่างไม่เป็นทางการ นักเรียนสะท้อนว่า การได้มีโอกาสเดินศึกษาธรรมชาติตามเส้นทางในแหล่งเรียนรู้ “สวนพฤกษศาสตร์สมุนไพรรองถิ่น” ทำให้นักเรียนกลุ่มเป้าหมายส่วนหนึ่ง ได้รวมกลุ่มกันขึ้นเพื่อศึกษาและอนุรักษ์กล้วยไม้ในแหล่งเรียนรู้และพื้นที่ส่วนอื่นของป่าสาธารณะหนองตะแบกอีกด้วย ผลจากการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นโดยกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมในครั้งนี้ นอกจากจะทำให้คนในชุมชนเห็นความสำคัญของป่าไม้ในท้องถิ่นของตนมากยิ่งขึ้นแล้ว ยังช่วยให้คนในชุมชนสนใจและให้การสนับสนุนให้นักเรียนที่เป็นลูกหลานของตนเองได้มีโอกาสใช้ป่าไม้ของชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ ทำให้นักเรียนได้เรียนรู้จากสภาพจริง ได้เห็นคุณค่าของป่าไม้ในชุมชน อันจะนำไปสู่การรู้รักษาป่าไม้ให้อยู่อย่างสมดุลคู่กับชุมชนอย่างยั่งยืนซึ่งเป็นแนวทางการจัดการเรียนรู้ที่มุ่งให้สถานศึกษานำแหล่งเรียนรู้ใกล้ตัวผู้เรียนมาใช้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนอีกด้วย สอดคล้องกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ.2545 มาตรา 23(2) ที่มุ่งเน้นให้เกิดความรู้ความเข้าใจและประสบการณ์เรื่องการจัดการ การบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ

และสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลยั่งยืน และมาตรา 25 ที่ว่ารัฐต้องส่งเสริมการดำเนินงานและการจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบ อย่างพอเพียงและมีประสิทธิภาพ รวมไปถึงมาตรา 29 ที่บัญญัติเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของชุมชนว่า ให้สถานศึกษาร่วมกับบุคคล ครอบครัว ชุมชน องค์กรชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เอกชน องค์กรเอกชน องค์กรวิชาชีพ สถาบันศาสนา สถานประกอบการ และสถาบันสังคมอื่น ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนโดยจัดกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีการจัดการศึกษาอบรม มีการแสวงหาความรู้ข้อมูล ข่าวสาร และรู้จักเลือกสรรภูมิปัญญาและวิทยาการต่างๆ เพื่อพัฒนาชุมชนให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการ รวมทั้งหาวิธีการสนับสนุนให้มีการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การพัฒนาระหว่างชุมชน (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2544)

9. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1) การพัฒนาป่าชุมชนให้เป็นแหล่งเรียนรู้ โดยใช้กระบวนการ PAR จะต้องเริ่มที่ทำให้คนส่วนใหญ่

ในชุมชนยอมรับและเต็มใจร่วมมือในการพัฒนา

2) การประชาสัมพันธ์กิจกรรมแก่ผู้เกี่ยวข้องอย่างทั่วถึง เพื่อเป็นการกระตุ้นให้เกิดความสนใจในกิจกรรมการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของท้องถิ่น เป็นเรื่องที่น่าเป็นอยู่อย่างยิ่ง

3) ความสามารถในการเชื่อมโยงปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงของนักเรียนยังไม่สูงมากนัก ดังนั้นควรเพิ่มเวลาในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงภาคทฤษฎีให้มากขึ้น เพื่อให้นักเรียนเกิดความเข้าใจมากขึ้นก่อนออกปฏิบัติการภาคสนาม

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรมีการวิจัยเพื่อพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่น เพื่อใช้เป็นสื่อกลางในการเรียนรู้ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงให้มากยิ่งขึ้น

2) ควรมีการวิจัยเพื่อสร้างหลักสูตรสถานศึกษา โดยการนำแหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นมาบูรณาการกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อทำให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมากยิ่งขึ้น

10. เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. (2544). หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.
- จุฑารัตน์ พาพันธ์, เขาวนิจ กิตติธรรกุล และสนั่นเพ็งเหมือน. (2549). กระบวนการ PAR เพื่อพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทางด้านสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม กรณีศึกษาวัดเกษมรัตน์ ตำบลสะพานไม้แก่น อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 12 (1), 2-18.
- นงลักษณ์ รักเล่ง, เขาวนิจ กิตติธรรกุล และสาระ บำรุงศรี. (2549). การพัฒนาป้าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้สำหรับเยาวชนโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน กรณีศึกษาป้าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง. วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 12(2), 257-270.
- สุวิภา ไพรีพินาศ. (2546). การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชนในการบริหารจัดการป้าชุมชน. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- Kemmis, S. & Mc Taggart, R. (1988). The Action Research Planner. 3rd ed. Victoria: Deakin University Press.